

MEĐUNARODNI MULTIDISCIPLINARNI CENTAR ZA ISTRAŽIVANJE STEĆAKA U PROSTORU I VREMENU NJIHOVE POJAVNOSTI I NJIHOVA TRAJANJA SA SJEDIŠTEM U MOSTARU: PRIJEDLOZI I PROMIŠLJANJA

IVANKA RIBAREVIĆ-
NIKOLIĆ*

UDK: UDK: 726.825
(497.6 Mostar)

Prethodno priopćenje

Preliminary communication

Primljeno: 18. lipnja 2017.

Sažetak

Ukazujući na zahtjevnost sagledavanja složene problematike vezane za pojavnost i kontinuitet trajanja stećaka u velikome prostornom i vremenskom okviru, predloženo je formiranje multidisciplinarne međunarodne znanstvene institucije s jedinstvenom dokumentarnom platformom. Predložen je Mostar kao sjedište ovoga znanstvenog centra što ima kako regionalne tako i važne globalne dobrobiti. Neophodnost interdisciplinarnoga istraživanja stećaka istaknuta je sažetim osvrtom na neke od aktualnih znanstvenih interesa istraživanja ističući neizostavni proces zaštite kulturne baštine i dokumentarnoga materijala s naglaskom na fotografiji. S nešto više detalja, na odabranim primjerima istaknuta je važnost arheologije te povijesti umjetnosti s ikonografijom kao disciplina koje čine osnovu znanstvenih istraživanja stećaka. Jasno je istaknuta povezanost i suvremenost znanstvene problematike stećaka u okviru europske srednjovjekovne problematike, što dodatno opravdava smislenost iskazanoga prijedloga.

Ključne riječi: arheologija, povijest umjetnosti, stećak, srednji vijek, fotografija, ikonografija, Mostar.

---

* Povjesničarka umjetnosti i gemologinja, ivanka_rn@outlook.com

Uvod - Osvrt na pitanje: Zašto međunarodni multidisciplinarni centar za istraživanje stećaka i zašto u Mostaru?

„Prostor i vrijeme temeljne su kategorije postojanja i mišljenja. [...] Spomenik predstavlja znak vremena u prostoru, ali samo za onoga tko zna čitati ideograme.”¹

Ovaj je citat vrlo pomno izabran. Tekst koji slijedi osvrt je na spomenik – stećak, srednjovjekovni nadgrobni spomenik koji danas promatramo u vremenu i prostoru pokušavajući proniknuti u vrijeme i prostor njegova nastanka u 13. stoljeću i njegova trajanja sve do kasnog 15. stoljeća. Osvrćući se na vremensku prisutnost stećaka u trajanju od više od pola tisućljeća i na njihovu široku rasprostranjenost koja danas obuhvaća cjeloviti teritorij Bosne i Hercegovine i znatan dio susjednih republika, Crne Gore, Hrvatske i Srbije, pokušat ćemo pojasniti ideju vodilju ovoga promišljanja i ujedno argumentirati smislenost iznesenoga prijedloga. Cilj je našega osvrta ukazati na potrebu i realne mogućnosti proširivanja znanstvenih metoda istraživanja i, analogno tomu, proširivanja spoznaja o stećcima realizacijom multidisciplinarnoga (ili interdisciplinarnoga) međunarodnoga istraživačkoga centra s jedinstvenom digitaliziranom, lako dostupnom i lako pretraživom bazom podataka. Takva dokumentarna platforma otvara više mogućnosti za suradnju i interdisciplinarno znanstveno istraživanje na svjetskoj međunarodnoj razini. Stećci su, istaknimo, dio svjetske zaštićene kulturne baštine i istovremeno dio kulturne baštine zemalja na čijim su danas prostorima. Mogućnost pristupa objedinjenoj dokumentaciji vezanoj za stećke bit će, vjerujemo, potpora višeznačnomu istraživačkom interesu međunarodne znanstvene javnosti.² Naglašavajući važnost međunarodnoga, europskoga i svjetskoga, u poimanju znanstvene otvorenosti i aktualnosti srednjovjekovne problematike, više ili manje izravno čitljive, ali zasigurno očitovane i na primjeru umjetnosti stećaka, ukazujemo na neophodnost multidisciplinarnog metoda istraživanja. Istovremeno, pokušavamo objektivno, u značenju globalnoga i međunarodnoga, ali ne umanjujući važnost i dobrobiti na razini regionalnoga, ukazati na opravdanost odabira Mostara kao sjedišta centralne znanstvene institucije, nositelja i koordinatora određenoga dijela interdisciplinarnih istraživanja i aktivnosti, osobito stećaka, u okvirima kulturno-povijesne

¹ Radovan Ivančević, „Sto godina trajanja: problem kontinuiteta, tradicije i negacije baštine“, *Peristil*, Zbornik radova za povijest umjetnosti, 5. kongres Saveza društava povjesničara umjetnosti SFRJ, Zagreb, XXII (1988./89.) 31–32, str. 10–11.

² Zahvaljujemo recenzentima na korisnim primjedbama koje su pomogle da se ovaj tekst upotpuni i poboljša. Sada su bolje povezani različiti sadržaji u jedinstvenu problematsku cjelinu. Dio je teksta izostavljen, ali je prethodno opširnije obrađena problematika sada obuhvaćena sažetim osvrtom u kontekstu aktualnih znanstvenih interesa istraživanja. Zahvaljujemo Uredništvu za mogućnost prezentacije ove problematike u predloženoj opsegu.

baštine srednjega vijeka. Prioritetna zadaća centra bila bi kreiranje dokumentacijske platforme, paralelnim radom na objedinjavanju postojeće i pridruživanju vremen-ski aktualne dokumentacije, u digitaliziranome i tiskanome dokumentu.³ Izravni pristup, putem jedinstvene digitalne platforme, ovako objedinjenoj dokumentaciji pruža mogućnosti usporedne analize i problematske sinteze na zavidnoj kvalitativnoj i kvantitativnoj razini te omogućuje sagledavanje osobitosti stilskih i ikonografskih karakteristika unutar cjelovitosti korpusa svih nekropola stećaka i istovremenih kulturnih strujanja u Europi.

Razmišljajući o organizacijskim smjernicama realizacije toga centra, navedimo kao primjer međunarodni projekt čiju je metodu istraživanja i dokumentiranja, po našem mišljenju, uputno slijediti. To je projekt CARE – *Corpus architecturae religiosae europeae (IV – X saec.)*. Ukratko, projekt obuhvaća sve europske kasnoantičke i ranosrednjovjekovne crkvene građevine, s ciljem interpretiranja njihove funkcije i značenja s naglašenim metodološkim pristupom od lokalnoga prema globalnomu, ujedno sagledavajući ideološko, kulturno, socijalno i ekonomsko značenje crkve u danome razdoblju. Smjernice i sadržaj projekta te smjernice za standardizirani model obrade dokumentacije koja je dvojako katalogizirana kao pisani i digitalizirani dokument, zavrjeđuje osobitu pozornost. Izgleda nam smislenim upravo projekt CARE uzeti kao uzor za realizaciju dokumentarnoga odjela predloženoga istraživačkog centra u Mostaru.⁴ Od neprocjenjive je važnosti za znanstveno, povijesno i stilsko sagledavanje, iako vremenski znatno kasnije od pojavnosti stećaka, slijediti znanstvene i methodske smjernice upravo ovoga projekta. Tako nastavljena istraživanja, kronološki kontinuiranoga slijeda, što uključuje srednjovjekovno razdoblje koje prethodi pojavnosti stećaka, omogućila bi sagledati razvoj nekropola stećaka u kontekstu danog vremena i prostora. Napomenimo da su projektom CARE, obuhvaćeni i današnji upravno-administrativni prostori na kojima pratimo stilski razvoj stećaka.

Također, u suvremenome kontekstu interesa srednjovjekovnih istraživanja široke znanstvene javnosti, europske i svjetske, objedinjena u jednoj instituciji i lako pretraživa dokumentacija bila bi objektivna potpora kreativnomu znanstvenom pristupu širokoj tematici koju nude stećci. Predložen je Mostar kao sjedište toga centra.

³ O digitalnoj dokumentaciji: Selma Rizvić, „Kreiranje digitalnog sadržaja za muzeje u BiH“, *Naučni skup 60 godina Muzeja Hercegovine 19. januar 2010.*, Zbornik radova, Muzej Hercegovine, Mostar, 2010., str. 125.

⁴ Vidjeti Gian Pietro Brogiolo – Miljenko Jurković, „Corpus architecturae religiosae europeae (IV – X saec.)“, *Hortus Artium Medievalium*, Journal of the International Research Center for Late Antiquity and Middle Ages, Zagreb – Motovun, 18 (2012.) 1, <https://www.academia.edu/10082768/Corpus_Architecturae_religiosae_Europeae_IV-X_sec._Introduction> (15. 9. 2016.).

Mostar: nužnost formiranja znanstvenoga istraživačkog centra, objektivne pogodnosti i dokumentarna fotografija kao primjer

Odabir središta jedne još nepostojeće znanstvene institucije, vjerujemo, uvijek i svugdje, ima subjektivne i objektivne kriterije prosudbe. Mi ne isključujemo subjektivnost u promišljanju.⁵

Jednostavno, ukazujemo na važnost objektivnih kriterija za odabir Mostara kao sjedišta predložene znanstvene institucije. Naglašavamo da zasigurno važne regionalne dobrobiti treba istovremeno promatrati u kontekstu međunarodnih znanstvenih dobiti, što ćemo pojasniti osvrutom koji slijedi.

Mostar je danas sveučilišno središte čija dva sveučilišta grade bazu intelektualnoga, znanstvenoga i kulturnoga kadrovskog potencijala, što treba i perspektivno podržati. Budući da su obrazovanje, kultura i znanost dinamički procesi u kontinuiranome razvoju, treba slijediti njihovu suvremenost i na razini pridruženih institucija. Osvrćući se na prethodne profesionalne organizacijske sustave, naglašavamo ono što je od nepromjenjive vrijednosti. To je dokumentacijska osnova spomeničkoga fundusa formirana tijekom gotovo polustoljetne aktivnosti Regionalnoga zavoda za zaštitu spomenika kulture u Mostaru čija je djelatnost obuhvaćala i zaštitu stećaka.⁶ Ističemo važnost fotodokumentacije.

Poznato nam je da dokumentaciju, osobito fotodokumentaciju, treba adekvatno čuvati jer ima povijesnu važnost. Ujedno se dokumentacijom treba funkcionalno i znanstveno koristiti u cilju istraživanja i očuvanja spomeničke baštine koju aktivnim procesom djelovanja i mišljenja „gradimo“ upravo sada i danas. Stoga je ovaj proces očuvanja i primjene dokumentacije potrebno staviti pod pokroviteljstvo organizacije visokih znanstvenih kriterija, što dokumentirana baština i zavrjeđuje.

Osobita je povijesna vrijednost fotodokumentacije bivšega mostarskog Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode, a također i ujedno majstora fotografije Ćirila Ćire Rajića. To je opus koji je nastajao u razdoblju od 1955. godine kada Ćiro počinje raditi u Zavodu pa sve do kraja njegova životnog vijeka (2011.). Te fotografije daju osnovu i za usporedbu stanja očuvanosti stećaka i dokumentarnu čitljivost kako reljefa tako i teksta.

⁵ Ovo mišljenje formirano je na osnovi osobnoga iskustva autorice i poznavanja problematike vezane za zaštitu spomeničke baštine koja je i danas podjednako složena kao i prije par desetljeća. Petnaestogodišnji rad u Službi zaštite spomenika kulture upravo u Mostaru svakako je u znatnoj mjeri poticaj za ovaj idejni prijedlog i nesumnjivo za prijedlog lokacije predloženoga centra.

⁶ Većinu projekata istraživanja stećaka na području Hercegovine realizirali su arheologinja Vukosava Atanacković-Salčić i povjesničar umjetnosti Anđelko Zelenika uz izravnu suradnju s Arhitektonsko-tehničkom službom, Fotoslužbom i Službom zaštite prirode. Služba zaštite spomenika kulture u Mostaru nije adekvatno, trajno, organizacijski i kadrovski obnovljena.

Danas se u svijetu velika poklanja pozornost kako istraživanju povijesti fotografije tako i zaštiti fotografije. Zaštita negativa, prvenstveno stvaranjem mikroklimatskih uvjeta konzervacije, digitalizacijom u cilju reduciranja manipulacije originalom te preventivnoga programa zaštite u slučaju nepredvidivih okolnosti poput požara ili vremenske nepogode, glavni su aspekti preventivne zaštite. Osobito naglašavamo nužnost primjene digitalne tehnologije, adaptirane za kolekcije fotografija.⁷

Fotografija 20. stoljeća postala je sastavni dio širokoga aspekta vizualne kulture i ravnopravni umjetnički medij. Tako fotografiju promatramo ne samo s dokumentarnog i povijesnog, nego i s povijesno-umjetničkoga, društvenoga i socijalnoga aspekta. Povijest razvoja tehnologije fotografije segment je koji dotiče izravno pitanja urgentnosti zaštite fotografskoga dokumentarnog materijala, prije svega negativa. Razmišljajući o fotografskome opusu Ćirila Ćire Rajića, zaključujemo da su najstariji negativi nastali prije više od šezdeset godina. Tako Rajićev fotografski opus kontinuitetom svoje prisutnosti u prostoru i vremenu, prvenstveno Mostara i Hercegovine, vizualno zaokružuje povijest druge polovine 20. stoljeća. Ukazujući na ovu činjenicu, naglasimo da fotografiju kroz povijest sve do danas koristimo kao „alat” za znanost i znanstvena istraživanja, u elementarnome značenju dokumentiranja ljudi, mjesta, događaja, kao sredstvo komunikacije kada iščitavamo priču, povijest ili kritiku. Dokumentarna fotografija u svome procesu nastanka rabi sve elemente umjetničko-spoznajnoga da bi dala snagu izraza činjenici. Stoga dokumentarna fotografija nije ilustracija, već nosi poruku zajedno s tekстом.⁸

Ovim osvrtom istaknuli smo vrijednost i neke od aspekata promatranja i valorizacije fotografije i jasno ukazali na vrijednost fotografskoga dokumentarnog materijala bivšeg Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Mostaru i, isto tako ni manje važnoga osobnoga i znatno opsežnijega, autorskoga opusa majstora fotografije Ćirila Ćire Rajića. Stoga predlažemo da u sklopu budućega centra za srednjovjekovna istraživanja i prioritarno istraživanja stećaka sa sjedištem u Mostaru bude formiran fotodokumentacijski centar kulturnoga nasljeđa, s naglaskom na razdoblje srednjega vijeka kao i muzej fotografije. To bi ujedno bio zasluženi znak priznanja Ćirilu Ćiri Rajiću navlastito s aspekta njegova prinosa prezentaciji i zaštiti spomeničke baštine.

⁷ Digitalizacija fotografske dokumentacije danas je uobičajena praksa. Također *Getty Conservation Institute Project*: „Photographic Process Research and Conservation of Photographic Materials“ (1987 – 1994.) series of courses: <http://www.getty.edu/conservation/our_projects/education/cons_photo/fundamentals.html> (13. 11. 2016.).

⁸ Beaumont Newhall, *The History of Photography from 1839 to the Present*, The Museum of Modern Art, New York, 1982., str. 238., 246.; <https://monoskop.org/images/d/d4/Newhall_Beaumont_The_History_of_Photography.pdf> (28. 11. 2016.).

Iznesene činjenice i izneseni prijedlozi, koji zasigurno mogu biti kreativno nadograđeni, vjerujemo, dovoljno su snažni objektivni pokazatelji opravdanosti prijedloga za odabir Mostara kao sjedišta. Uz neophodnost postojanja profesionalne institucije specijalizirane djelatnosti za istraživanje i zaštitu kulturne baštine i stećaka, istaknimo potrebu uključivanja civilnoga društva, odnosno zainteresiranih pojedinaca u aktivni proces zaštite spomenika.

Društvo i spomenik kulture: pojedinac i spomenik

Polazimo od činjenice da su znanost, kultura, i kulturno nasljeđe sastavni dio „baštine” svakoga pojedinog člana jednoga društva. U kojoj mjeri je spomenik kulture sastavni dio naše svakodnevnice, tolika je i naša potreba da ga prihvatimo kao vlastitu „duhovnu kategoriju što se samo temelji na konkretnom materijaliziranom djelu”⁹. Društvo je korisnik spomenika kulture te inicijativa i potreba individualnoga prinosa pojedinca na polju korištenja, istraživanja i očuvanja kulturne baštine treba biti potaknuta i podržana od strane društva edukacijskim sustavom, popularizacijom spomeničke baštine i organiziranim volonterskim radom.

O važnosti i nužnosti udjela građana u nadgledanju i očuvanju svjetske kulturne baštine svjedoči i međunarodna konferencija održana 2015. godine pod naslovom „UNESCO – Svjetska baština i uloga civilnog društva“, koja je realizirana u organizaciji međunarodno priznate organizacije za praćenje i kontrolu očuvanja svjetske kulturne baštine *World Heritage Watch*.¹⁰

Sve su prisutnija nastojanja da se pojedinci volonteri uključe u društveno organizirane projekte na polju zaštite spomenika kulture, osobito arheoloških lokaliteta. Važan je projekt pod nazivom *GlobalXplorer*, koji je pokrenula dr. Sarah Parcak, znanstvenica čija je specijalizacija „satelitska arheologija”¹¹.

Koristeći se komercijalnim satelitskim snimkama i infracrvenim zrakama u satelitskoj fototehnologiji, moguće je identificirati potencijalne arheološke lokalitete. Promjene na površini zemlje postaju vidljive pod infracrvenim svjetlom ukazujući da

⁹ R. Ivančević, *n.dj.*, str. 11.

¹⁰ „The UNESCO World Heritage and the Role of Civil Society“, *Proceedings of the International conference*, Bonn, 2015, ed. Stephen Doempke, published by World Heritage Watch:

¹¹ <http://openarchive.icomos.org/1692/> (25. 11. 2016.).

¹¹ U takozvanoj satelitskoj *space archaeology* koriste se satelitski snimci (*satellite data technology*). Različita od satelitske je tehnika zračne arheologije – *aerial archaeology*. Zračna je arheologija jedan od glavnih izvora informacija za krajobraznu arheologiju – *landscape archaeology*. Ova tehnika ima za cilj otkriti nove arheološke lokalitete i ujedno omogućiti razumijevanje pejzaža u prošlosti i suvremenoga pejzaža promatranih kao rezultat interakcije čovjeka i njegova prostornog okružja. Definicija zračne arheologije preuzeta je od *Aerial Archeological Research Group*, AARG.

postoje tragovi objekata rađenih ljudskom rukom koji su ispod površine zemlje, što znači da površinski nisu vidljivi niti su registrirani. Sarah Parcak čini pristupačnim širokoj publici, zapravo zainteresiranim volonterima, oko milijun globalnih satelitskih snimaka predloženih putem elektroničke „javne znanstvene platforme“. Cilj je identificirati nove, potencijalne arheološke lokalitete. Na isti će način volonteri nadzirati postojeće arheološke lokalitete kako bi u slučaju primijećenih destruktivnih aktivnosti mogli izvijestiti odgovorne lokalne ili državne organizacije.¹²

Istaknimo da je krajem 19. stoljeća, kada počinje sustavno istraživanje stećaka, pokrenuta idejno slična volonterska djelatnost. Godine 1897. i 1898. cjelokupna je populacija Bosne i Hercegovine, a podržali su je i sva državna tijela, bila uključena u akciju registriranja stećaka. Tadašnji direktor Zemaljskoga muzeja Kosta Hörmann inicirao je ovu akciju, a rezultati popisa stećaka prezentirani su na XI. ruskom arheološkom kongresu u Kijevu.¹³ Slična akcija evidentiranja stećaka osmišljena kao dio školskih aktivnosti programski je koncipirana 1950. godine u Sarajevu pod pokroviteljstvom Republičkoga zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine. Akcija je završena 1969. godine.¹⁴

Danas treba podržati slične akcije imajući u vidu ogroman broj nekropola stećaka i nemogućnost kontinuiranoga praćenja i dokumentiranja njihove očuvanosti bez uključivanja zainteresiranih volonterskih udruga. Dokumentacija i objavljeni znanstveni radovi polazišna su osnova svih znanstvenih istraživanja. Pristup tiskanom dokumentu, osobito ranijim publikacijama, treba omogućiti kreiranjem digitalnoga dokumenta. Analogno tomu, osmišljavanje elektroničke knjižnice i njezino umrežavanje u međunarodne sustave jedan je od prioriteta predloženoga centra.

Digitalna knjižnica

Znanstveni interes i istraživanje stećaka traje više od jednoga stoljeća te je razumljivo postojanje velikoga broja publikacija. Zahvaljujući rezultatima

¹² Sarah Parcak, <<https://committeeforculturalpolicy.org/?s=sarah+parcak>> (25. 11. 2016.); kao primjer: Smithsonian Digital Volunteers: Transcription Center: <www.transcription.si.edu> (25. 11. 2016.); kao primjer edukacije u Kambodži, gdje je povijest kulturnoga naslijeđa uz praktičnu primjenu, dio školskoga programa: Heritage Watch <<http://www.heritagewatchinternational.org>> (25. 11. 2016.).

¹³ Dubravko Lovrenović, *Stećci, bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*, Sarajevo (drugo dopunjeno izdanje) ²2010., str. 24–25.

¹⁴ Šefik Bešliagić, *Stećci i njihova umjetnost*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1971., str. 19. Kataloško-topografski pregled stećaka ukazao je na postojanje 2.612 lokaliteta sa stećcima, ukupno 58.547 spomenika u BiH; 188 lokaliteta u Hrvatskoj sa ukupno 3.253 spomenika; 110 lokaliteta u Srbiji sa ukupno 2.060 stećaka i 87 nekropola u Crnoj Gori sa ukupno 2.803 spomenika. Isti autor objavljuje iste godine kapitalno djelo *Stećci, Kataloško-topografski pregled*, Sarajevo, 1971., 495 str.

istraživanja prethodnih generacija povjesničara umjetnosti, arheologa, povjesničara, lingvиста, etnologa, konzervatora, dokumentarista, arhitekata, fotografa i knjižničara, danas imamo osnovu za daljnje istraživanje i jasnu sliku globalne izuzetne vrijednosti stećaka u okvirima međunarodne spomeničke baštine. Također, ogroman je doprinos suvremenih istraživača koji su pripremili kvalitativno i kvantitativno zahtjevnu dokumentaciju i elaboriranu prezentaciju na osnovi koje su stećci stavljeni na listu kulturnih spomenika od svjetske važnosti pod pokroviteljstvom UNESCO-a.¹⁵

Nije potrebno naglašavati važnost svih znanstveno publiciranih radova posvećenih istraživanju stećaka. Oni su osnova svih budućih istraživanja.¹⁶

Rad Marian Wenzel, opsežna studija tiskana dvojezično u kojoj su motivi na stećcima prikazani crtežom uz tekstualni osvrt i topografski pregled, nezamjenjivo je djelo u pristupu ikonografskoj analizi likovnih prikaza na stećcima.¹⁷ Znanstveni opus Šefika Bešlagića neprocjenjivoga je značenja za istraživanja stećaka na cjelovitome prostoru njihove pojavnosti.¹⁸

Tijekom stoljetnoga istraživanja stećaka u znanosti su razvijene mnoge zanimljive i često oprečne teorije o njihovu podrijetlu. Treba napomenuti kako neke od prijašnjih teorija vezanih za stećke danas nisu dio suvremenoga znanstvenog viđenja.¹⁹ Neovisno o znanstvenim teorijama danas ili u povijesti,

¹⁵ UNESCO – *United Nations Educational Scientific and Cultural Organization*, Međunarodna organizacija za obrazovanje, znanost i kulturu. Misija UNESCO-a jeste doprinijeti izgradnji mira, iskorjenjivanju siromaštva i podržavanju razvoja multikulturnoga dijaloga kroz edukaciju, znanost, kulturu, komunikaciju i informiranje.

¹⁶ Neizostavni su radovi Šefika Bešlagića, Marian Wenzel, Alojza Benca, Nade Miletić kao i mnogobrojne recentne studije Dubravka Lovrenovića, Lidije Fekeža-Martinović, Ante Miloševića, Miroslava Palamete, Emine Zečević, navodi se samo nekolicina ne umanjujući vrijednost mnogih radova koji nisu spomenuti u ovome osvrtu.

¹⁷ Marian Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima, Ornamental Motifs on Tombstones from Medieval Bosnia and Surrounding Regions*, prev. Nada Miletić, Veselin Masleša, Sarajevo 1965., 453 str.

¹⁸ Znanstveni opus ovoga eminentnog autora prezentirao je Esad Kurtović, „Bibliografija Šefika Bešlagića (1908 – 1990)“, *Hercegovina*, Mostar, br. 15-16 (2003.), str. 215-234. Nedim Rabić daje iscrpan osvrt na Bešlagićevo životno djelo, zapravo sistematizirani pregled pod naslovom „Leksikon stećaka“ (predgovor Lidija Fekeža-Martinović), *Bosna Franciscana*, vol. 31 (2009.), Sarajevo, str. 375-378.

¹⁹ D. Lovrenović, *n. dj.*, str. 25-26. On citira mnogobrojne autore koji su dokazali neosnovanost povezivanja stećaka i crkve bosanske s herezom bogumilstva. Također možemo citirati i rad Nedima Rabića, „Takoće i mr'sniem' ljudem' (...): Prilog čitanju oporuke gosta Radina“, *Historijska traganja*, Sarajevo, vol. 15 (2015.), Institut za istoriju, str. 67-99., u kojemu dodatno pokazuje da dokument ne nosi trag o bogumilskome podrijetlu učenja crkve bosanske. <http://www.academia.edu/17141692/> (pristupljeno 13. 11. 2016.).

Međutim, teorije o bogumilima još uvijek su dio turističkih vodiča. Svjedoci smo jedne takve prezentacije grupi inozemnih turista na Radimlju (ljetno 2016.).

naglasimo, centralna digitalizirana knjižnica predloženoga centra u Mostaru objedinila bi sve znanstveno publicirane radove o stećcima slijedeći akademski kod otvorenoga pristupa svim znanstveno iskazanim mišljenjima.

Znanstvenu problematiku vezanu za umjetnost stećaka još uvijek ne možemo protumačiti na zadovoljavajući način, što je uvjetovano i objektivno limitiranim mogućnostima pristupu postojećoj dokumentaciji. Uz to istraživanje stećaka zahtijeva usmjereni planski istraživački znanstveni pristup. Predloženi centar objedinio bi obje zadatosti. Valja istaknuti i neophodnost multidisciplinarnoga pristupa istraživanju srednjovjekovne problematike, na što su ukazali znanstvenici prošloga stoljeća.²⁰

Relativno recentno u znanosti, osobito medievalistici, uz discipline poput arheologije, povijesti umjetnosti, ikonografskih studija, etnografije i kulturne antropologije, paleografije i povijesti, postoji izražen interes za specifične teme koje postaju neovisni subjekti. Ta suvremena problematika istraživanja, ponekad tematski izrazitije usmjerena prema jednoj od navedenih disciplina, zahtijeva znatno širi interdisciplinarni znanstveni okvir istraživanja. Ukazujući i na neke od ovih tema, potvrdit ćemo „primjenjivost“ interesa svjetskoga znanstvenog istraživanja i na stećke, što dodatno ukazuje na smislenost predloženoga projekta.

Stećci: suvremena znanstvena istraživanja

Nakana nam je istaknuti aktualnost, tematsku znanstveno izazovnu problematiku i složenost koju stećci svojim značenjem i važnošću u prostoru i vremenu komplementarno nadopunjuju. To su sljedeće teme istraživanja: „materijalna tekst-kultura“, „sjećanje (memorija)“, „baštinske prakse“ i menadžment, materijal i materijalnost umjetničkoga djela i zaštita materijala te „materijalna kultura magijskog“. Problematika nije iscrpljena.

„Materijalna tekst-kultura“

Značenja tekstualne poruke ili „materijalna tekst-kultura“ u društvu u kojemu to nije uobičajeni način komunikacije, odnosno ne postoji tisak kao metoda komuniciranja, okvirna je tema ovih istraživanja.²¹ Otvoreno je pitanje „značenja“ teksta. Iako

²⁰ Pavao Anđelić, „Periodi u kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine u srednjem vijeku“, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, 1970., N. s. A, XXV, str. 199; Isti, „Doba srednjovjekovne države“, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Veselin Masleša, Sarajevo, 2 1984., str. 490-491.

²¹ <www.materiale-textkulturen.org> (28. 10. 2017.) – riječ je o znanstvenom interdisciplinarnom projektu koji zavrjeđuje pozornost.

javno izložen na površini stećka, pitanje je komu je zapravo tekst bio namijenjen i ima li tekst značenje određene društvene vrijednosti. Uz već dotaknuta pitanja odnosa tekstualnoga i slikovnog u likovnoj kompoziciji stećka i pitanje suradnje dvaju majstora, prvoga za sliku i drugoga za tekst, te moguća upitnost istovremenosti narudžbe slike i zapisa, ova recentna problematika otvara i drugačija viđenja, naravno bazirana na neizostavnim paleografskim i paleolingvističkim analizama.

Sjećanje (memorija) i „baštinske prakse“ u kontekstu menadžmenta

Teme poput „sjećanja“ (memorija)“ otvaraju široki pristup u istraživanju uključujući pitanje besmrtnosti, poimanja vremena, pitanje osobnoga ili kolektivnoga identiteta i pamćenja u ishodišnome značenju stećka kao nadgrobnika. Istaknimo drugačije razmišljanje o memoriji. To je pitanje iskustva, vještina, običaja ili načina života, gdje su unutar kategorije sjećanja preneseni kao nasljeđe nematerijalne kulture tradicijski elementi uklopljeni u suvremeno društvo, posebno društvo ruralnih sredina. Drugačije rečeno, to su očitovane „baštinske prakse“ u suvremenome društvu.²²

Nužno je ukazati na to da neke od „baštinskih praksi“ možemo povezati s likovnim prikazima na stećcima. Možemo navedenim istraživanjima pridružiti istraživanja gospodarske povijesti i povijesti okoliša. Kako je primijećeno u povijesti župe (nahija) Tilave, ostatci srednjovjekovne agrarne toponomastike prisutni su u velikome broju.²³ Spoznaje o ekonomskoj povijesti ekoloških sustava, mogu pojasniti ishodište ekonomske moći i ujedno ukazati na razinu društvenoga statusa naručitelja stećaka.²⁴ Svi navedeni elementi, sustavni su dio menadžmenta, gdje je turistička kulturna ponuda, nerazdvojni dio edukacije i popularizacije kulturne baštine, podjednako nematerijalne i materijalne.²⁵

²² Jasna Fakin Bajec, „Cultural Heritage and the Role of Voluntary Association in the Process of Achieving Sustainable Development in Rural Communities“, *Studia ethnologica Croatica*, Vol. 28/1 (2016.), str. 23., 25., 28.

²³ Lidija Fekeža-Martinović, „Jezgra nahije (župe) Tilave i nekropola dijela porodice Pavlovića na Pavlovcu u Kasindolu“, *Zbornik radova sa naučnog skupa Zemlja Pavlovića, Srednji vijek i period turske vladavine*, Akademija nauka i umjetnosti Republike srpske i Univerzitet Srpsko Sarajevo, Naučni skupovi Knjiga V, Odjeljenje društvenih nauka Knjiga 7, Banja Luka, Srpsko Sarajevo, 2003. Izvorno naslovi izdavača pisani su ćirilicom, a navedeni rad tiskan je latinicom.

²⁴ Nedim Rabić, „Osvrt i pregled sadržaja časopisa *Ekonomska i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*“ (Zagreb – Samobor, u tisku od 2005.), *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, historija umjetnosti, arheologija)*, 2014., knjiga XVII/3, str. 453–456.

²⁵ Bob Harlow, „The Road to Results: Effective Practices for Building Arts audiences“, The Wallace Foundation, 2014.: <<http://www.wallacefoundation.org/knowledge-center/Documents/The-Road-to-Results-Effective-Practices-for-Building-Arts-Audiences.pdf>> (13. 11. 2016.).

„Materijalna kultura magijskog“

Odnos prema spomeniku mijenja se kroz vrijeme u ovisnosti o kulturološkome okviru istovremenoga društva. Promjena značenja spomenika odraz je promjene odnosa prema spomeniku. Tako u vremenu kada stećak više nema aktualnu ulogu nadgrobnika, spomenik postaje objekt „materijalne kulture magijskog“.²⁶ Stećak postaje objekt kojemu se pripisuje posebna magična moć zaštite usjeva i životinja. Postaje magijski objekt koji „litoterapijskim“ svojstvima, odnosno konzumiranjem napitka napravljenoga od kamenoga praha stećka pomiješanoga s vodom, liječi sterilitet kod žena.²⁷ Ovi primjeri otvaraju novi aspekt etnografskog ili kulturnog antropološkoga istraživanja i razumijevanja sada drugačije interakcije pojedinca ili društva spram stećka kao objekta koji nosi novo značenje.

Stećci, materijal i materijalnost umjetničkoga djela i zaštita materijala

Ukazat ćemo na temu i neka od mogućih tumačenja o značenju odabranoga materijala i materijalnosti spomenika u kontekstu mogućega značenja koje materijal po svojoj prirodi nosi. Uz simboliku odabira materijala – kamena vezemo fizičku trajnost, ujedno sagledavamo nakanu da memorija iskazana namjenom spomenika bude istovjetna trajnosti materijala.²⁸

Stećci su isključivo rađeni u kamenu te je konzervacija kamena najvažnija za njihovu opstojnost. Zaštita spomenika rađenih u kamenu ima znanstveni okvir istraživanja preko ICOMOS-ove organizacije specijalizirane za kamen.²⁹ Također, publiciran je ilustrirani rječnik koji slikom i tekstom identificira vrste oštećenja kamena, što daje smjernice za uniformna vođenja dokumentacije.³⁰ Zaštita kamena pitanje je

²⁶ Termin i značenje preuzeti: Antje Brosselmann-Ruickbie – L. Ruickbie (eds.), *Call For Chapters – The material Culture of Magic*, Book project, <https://uni-mainz.academia.edu/AntjeBosselmannRuickbie> (1. 3. 2017.).

²⁷ Jedan primjerak takvoga stećka zatečen je kod Viteza, a zovu ga „starac-kamen“; Š. Bešlagić, *Stećci... umjetnost, n. dj.*, str. 21-22. Isti autor u navedenome djelu donosi više zanimljivih primjera „transformacije značenja“ stećka.

²⁸ Aden Kumle – Christopher R. Lakey, „Res et Signification: The Material Sense of Things in the Middle Ages“, *Gesta*, 51/1 (2012.), str. 1-17.

²⁹ ICOMOS, *International Scientific Committee for Stone* (ICSC).

³⁰ Veronique Vergès-Belmin (ed.), *ICOMOS – ISCS: Illustrated glossary on stone deterioration patterns*, ICOMOS International Scientific Committee for Stone (ISCS), Monuments and Sites, XV (2008.), <https://www.icomos.org/publications/monuments_and_sites/15/pdf/Monuments_and_Sites_15_ISCS_Glossary_Stone.pdf> (25. 11. 2016.). Priručnik je tiskan na engleskome, francuskome i njemačkome jeziku.

specijalizacije u konzervatorskoj praksi, stoga metodu konzervacije stećaka treba prepuštiti stručnjacima. U cilju znanstvenih analiza, edukacije, prezentacije i jedinoga načina da se ovjekovječi trenutak očuvanosti stećaka, danas treba započeti program digitalnoga dokumentiranja likovnih prikaza u proporcijским omjerima i na svim stranama reljefno ukrašenih spomenika. Također, uzimanje reljefnih otisaka najboljih umjetničkih ostvarenja na stećcima baza su za muzeološku i pokretnu izložbenu prezentaciju te znanstveni i edukacijski rad.

Objedinjujući naše nastojanje argumentiranja važnosti zaživljavanja međunarodnoga interdisciplinarnoga znanstvenog centra za istraživanje stećaka, u završnim poglavljima ovoga članka na odabranim primjerima ukazat će se na dio problematike viđene s aspekta istraživanja arheologije i povijesti umjetnosti uz ikonografiju koje su temeljne discipline u istraživanju stećaka.

Stećci i arheološki krajobraz: vidljivo i nevidljivo

Nekropole stećaka locirane su uz putove, na obroncima, a ponekad su inkorporirane u kulturna mjesta koja su kronološki znatno ranija, kao što su prethistorijske gradine, antičke aglomeracije te ranokršćanski i srednjovjekovni arhitektonski kompleksi.³¹

Posebno ističemo primjer srednjovjekovnoga grada i srednjovjekovne crkve u selu Gradac kod Hadžića gdje su unutar ogradnoga zida uz malu jednobrodnu crkvu iz 12. stoljeća i u neposrednome i nešto širem okruženju locirani grobovi sa stećcima. Također nađeni su i ulomci arhitektonske plastike ranijega sakralnog objekta čiji ostaci nisu arheološki potvrđeni.³²

Stećci su pokazatelj pogrebnoga običaja jednoga društva, ali istovremeno pokazatelj ekonomskoga i vjerojatno društvenoga statusa pokojnika. Jedino arheološka istraživanja omogućuju preciznije spoznaje o sahranjenoj osobi putem osteološke, antropološko-forenzičke ili genetske analize. Arheološki nalazi, kao što su ostatci luksuzne odjeće, uglavnom potvrđeni ostacima zlatne niti utkane u tekstil, ili numizmatički nalazi, omogućuju precizniju dataciju grobova i daju više elemenata za pretpostavku o socijalnome statusu pokojnika. Međutim, znatno češće nema dodatnih priloga nađenih uz skelet. Natpisi na stećcima ili pisani izvori rijetki su, ali daju opće kronološke okvire za dataciju, u pojedinačnim slučajevima i apsolutnu dataciju.

³¹ Nada Miletić, *Stećci*, Zagreb, Beograd, Mostar, 1982., str. 22-23., gdje autorica prezentira znatan broj lokaliteta; također *Arheološki leksikon BiH*, sv. 1-3, Sarajevo, 1988.

³² Lidija Fekeža-Martinović, „Arheološka istraživanja srednjovjekovnog grada i crkve u selu Gradac kod Hadžića“, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Arheologija*, (1987/1988.), N. s. sv. 42/43, str. 165-187.

Upravo su ti malobrojni primjeri usporednom analizom dali okvirnu sliku datacije stećaka u rasponu od 13. do kasnoga 15. stoljeća. Pitanja preciznijih datacija još su uvijek otvorena. Arheološka istraživanja prethodnoga srednjovjekovnog supstrata i kronološki kontinuirana arheološka istraživanja koja dotiču razdoblje začetaka stećaka kao nadgrobnika i njihova razvoja, jedini su mogući objektivni parametri za sve druge preciznije zaključke.

Nužno se osvrnuti i na još neke zanimljive rezultate arheoloških iskopavanja. To su vrste ukopa. Navodimo kao primjer nekropolu u Šabićima gdje su ustanovljene tri vrste ukopa: u grobu koji je ograđen kamenom, u drvenim kovčezima i kao neobrađena grobna jama gdje je pokojnik položen izravno na zemlju.³³

Na nekropoli u Pavlovcu nađeni su monoksilni sarkofazi rađeni od jednoga debla drveta presječenoga po duljini i izdubljenoga tako da jednu trećinu debljine čini poklopac. Također, nađeni su masivni kameni sarkofazi sličnoga oblika, više ili manje detaljno prilagođeni obliku ljudskoga tijela ili samo ovalno udubljeni. Pripadajući stećci su u obliku sanduka i sljemenjaka, dobre obrade i bez ukrasa. Luksuzni nalazi tekstila i dubrovački novac datiraju ovu nekropolu i ukazuju ujedno na visoki društveni status sahranjenih i potvrđuju postojanje otvorenih kontakata sa širim kulturnim krugovima istoga razdoblja – druge polovine 14. stoljeća sve do polovine 15. stoljeća.³⁴

Također izuzetno bogati nalazi potvrđeni su arheološkim iskopavanjima na području Travnika, u mjestu Han Bila i srednjovjekovnome groblju na Glavici.³⁵ Tijekom istraživanja 2011. i 2012. ovdje je nađeno deset grobova, a svi pokojnici sahranjeni su u kamenim sarkofazima koji svojim oblikom prate oblik ljudskog tijela, osim jednoga koji ima oblik pravokutnika zaobljenih kutova. Gornji dijelovi sarkofaga također su monolitni u obliku sljemenjaka ili ploče. Na osnovi nalaza ovih specifičnih grobova i posebno važnih nalaza među kojima je nalaz ženske kape tipa *scuffia*, pronađene znatno ranije na ovome području, lokalitet u Han Bili datiran je u razdoblje kasne gotike, na

³³ Lidija Fekeža-Martinović, „Arheološka istraživanja i rekonstrukcija groblja sa stećcima na lokalitetu ‘Han’ u selu Šabićima na planini Bjelašnica (Općina Trnovo)“, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Godišnjak, Knjiga XXXVI, Centar za balkanološka ispitivanja knjiga 34, Sarajevo, 2007., str. 215.

³⁴ L. Fekeža-Martinović, „Jezgra...“, *n.dj.*, str. 499. - nekropola na Pavlovcu, gdje je sahranjen knez Pavle Radenović u monoksilnom sarkofagu. Autorica donosi i zaključke osteološke analize. Grob je obilježen izrazito velikim stećkom, sandukom.

³⁵ Lidija Fekeža-Martinović, „Arheološka iskopavanja srednjovjekovnog groblja na Glavici u Han Bili kod Travnika“, *Godišnjak centra za balkanološka ispitivanja, knjiga 44*, Akademija nauka BiH, Sarajevo, 2015., DOI: 10.5644, str. 267-287., slika 21 – 23., s navedenom literaturom.

kraj druge polovine 14. stoljeća i prve polovine 15. stoljeća. Stećci nisu nađeni. Pretpostavlja se da su postojali.³⁶

Također potvrđeni su oblici sahranjivanja u sličnim kamenim sarkofazima u okolici Jajca, Zenice, Sarajeva i Foče. Specifično oblikovani drveni sarkofazi za koje je korišteno monoksilno deblo drveta, jednaki kao i prethodno opisani primjerci, nađeni su u nekropolama u okolici Kalinovika. Stećci nisu nađeni.³⁷

Svakako je od iznimne važnosti postojanje ovakvoga, vrlo luksuznoga načina sahranjivanja. Otvoreno je pitanje preciznije datacije kao i duljine uporabe ovakvih, svakako specifičnih, kamenih sarkofaga na područjima rasprostranjenosti stećaka imajući osobito na umu njihovu luksuznu izradu i nađene priloge koji ukazuju na visoki društveni status sahranjenih.³⁸

Opisujući samo jedan od nađenih spomenika, treba napomenuti da su upravo na području Travnika zatečeni vrlo specifični oblici nadgrobnika. To su križevi gotovo kružnoga, diskoidalnog završetka, unutar kojega su reljefno istaknute tri koncentrične kružnice. Horizontalni krakovi križa ekstremno su reducirani. Većina istraživača stećaka ove specifično oblikovane križeve datira u period početaka islamizacije, a često se ukazuje na sličnosti s islamskim nadgrobnicima.³⁹

Forma križeva koju srećemo u vrlo zanimljivim oblicima i na drugim područjima rasprostranjenosti stećaka, općenito pripada završnoj fazi trajanja stećaka i najavljuje prestanak običaja korištenja stećaka kao nadgrobnika. Prema analogiji, isti se zaključak odnosi i na navedene križeve u Travniku (slika 1). Treba naglasiti kako nije neizbježno niti je jedino moguće po sličnosti oblika vezati takav oblik nadgrobnika diskoidalnoga završetka za oblik islamskih nadgrobničkih spomenika. Gotovo identičan diskoidalni nadgrobnik nađen je u gradu Dewsburyju u Engleskoj (slika 2). Unutar kruga s jedne strane urezane su koncentrične kružnice (motiv kojemu ćemo posvetiti više pažnje u poglavlju o ikonografiji), a s druge strane je prikazan križ na način da su

³⁶ Isto, str. 282-285. Napomenimo da autorica u ovome radu rabi termin kameni sanduk. Svjesni smo da termin sarkofag nije najprimjereniji izbor, iako je prisutan u ranijoj literaturi, rabimo ga da bismo naglasili osobitosti ovoga oblika.

³⁷ Š. Bešlagić, *Stećci... umjetnost, n. dj.*, str. 82, donosi samo taksativni pregled.

³⁸ L. Fekeža-Martinović, „Arheološka...“, str. 282-285. donosi osobito važna zaključna razmatranja.

³⁹ Š. Bešlagić, *Stećci, Kataloško-topografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1971., str. 145, sl. 14; Đoko Mazalić, „Hrišćanski nišani u okolini Travnika“, *Naše starine, Godišnjak zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine IV*, Sarajevo, 1955., str. 97-189.

udubljena četiri triangularna zaobljeno završena panela koji tako determiniraju razvijene krakove križa. Nadgrobnik je nepouzdan datiran u 12 stoljeće.⁴⁰

Pitanje preciznije datacije travničkih diskoidalnih križeva, njihova reljefnog ukrasa kao i pitanje datacije zanimljivih kamenih sarkofaga u kontekstu razvoja i procvata umjetnosti stećaka i njihovoga „nestanka“, po našem mišljenju, ostaje otvoreno i zahtijeva daljnja istraživanja.

Nadgrobnici koji nose likovni prikazi tema su izraženoga znanstvenog interesa. U poglavlju koje

slijedi ukazat ćemo više pažnje metodi istraživanja likovnog prikaza slijedeći smjernice povijesti umjetnosti i ikonografije.

Stećci: ikonografija

Iskažemo li ovo razmišljanje o slikovnome prikazu na stećcima na prividno poetski način, mogli bismo reći da stećci, prema svojem položaju i namjeni nadgrobni spomenici, jesu znatno više po značenju poruke koju nose. Stećci su „portal“ u prošlost kojim ulazimo u svijet vladara i vitezova, podanika i sljedbenika, plemenitih gospođa koje gledaju turnir, simbola rata i ratnika i natpisa o onima koji su časno poginuli služeći gospodaru, u svijet dostojanstvenoga kola plesačica i plesača, scena lova, realnoga i imaginarnoga životinjskog svijeta, križeva kao simbola kršćanske vjere potvrđene natpisima i k tomu dodatnim simbolima kršćanstva, svijet dekorativnoga, floralnoga stiliziranog ili geometrijskog prikaza i arhitektonskih elemenata stilski određenih arkada. Tako su stećci složena vizualna i narativna komunikacija europskoga kolektivnoga nasljeđa. Posjedujući jedinstveno oblikovanu monumentalnost kamenoga nadgrobnika, stećci su obogaćeni likovnim elementima umjetničkih strujanja i običaja prostora i vremena u kojemu nastaju. Prihvaćajući, prenoseći ili transformirajući te elemente vizualnoga izričaja, domaći ih majstori približavaju samosvojnomu poimanju vrijednosti i likovnosti dajući tako preko stećaka originalni prinos europskoj kulturnoj baštini.⁴¹

Po značenju i snazi poruke u izričaju likovnoga i naracijskoga, kao i tekstualnoga i faktografskoga, podjednako svjetovnoga svakodnevnog i sakralnoga i duhovnoga

⁴⁰ Peter F. Ryder, *Medieval Cross Slab Grave Covers In West Yorkshire*, West Yorkshire Archaeology Service, Wakefield, 1991., str. 22, br. 7 i crtež br. 7 (A discoidal headstone, Dewsbury, All Saints Church). Nažalost, autor ne donosi dimenzije spomenika.

⁴¹ Milan Prelog, „Problem valorizaciji u historiji umjetnosti naše zemlje“, u: M. Prelog, *Djela 2, Povijesnoumjetničke studije I. Između antike i romanike*, ur. Radovan Ivančević, Zagreb, 1991. str. 190. Ukazujemo na važnost studiranja cjelovitoga poglavlja str. 185–196.

svjedočenja, stečke možemo promatrati kao složeni oblik komunikacije. Da bismo bolje razumjeli likovne poruke na stećcima, treba ih „čitati” slijedeći prikaze na svakoj od ukrašenih ploha. Ponekad je slijed jasan, naglašen zajedničkom bordurom u kontinuitetu ili, rijetko, motivima koji, prelazeći preko uglova, povezuju frontalnu stranu i bočne strane spomenika. Vrlo često prikaz je segmentiran, bilo tematski, bilo prikazima izdiferenciranim u kadrovima ili horizontalnim pojasevima. Poruka je znak, usamljen, multipliciran, izdvojen i predimenzioniran, naglašen u kontekstu cjeline, umanjen unutar arkade ili nereálnih proporcija, ali uvijek s nakanom umjetnika i, moguće, naručitelja nadgrobnika da ostave vizualni zapis, poruku. Ponekad, figuralnim prikazom iza arkada ili ispred arkada umjetnici stećaka iskazuju ili ukazuju na položaj figure u prostoru. Arkade, čini se, većinom one polukružnoga luka, ponekad služe samo kao okviri za pojedine figuralne ili dekorativne motive. Likovni govor izražen plitkim reljefom i plošne figure „zamrznute” u određenome trenutku pokreta nagovještavaju priču ili jednostavno šalju poruku o nekome događaju. Umjetnici različitim, često neočekivanim prikazima proporcijskih omjera, izgleda, žele ukazati na značaj lika ili simbola u kompoziciji.

Da bismo razmišljanja o likovnim prikazima na stećcima učinili bliskijim i lakše razumljivim, pojasnit ćemo pojam ikonografije i pojam ikonologije. Ikonografija je disciplina povijesti umjetnosti koja proučava i razjašnjava sadržaj, smisao i simboliku likovnoga prikaza. Drugačije rečeno, ikonografija utvrđuje u likovnome smislu tko je prikazan ili što je prikazano. Tako ikonografska analiza ističe narativno, tematsko ili idejno tumačenje. Ikonografija proučava i oznake, atribute po kojima se neke osobe prepoznaju, kao i literarne izvore na temelju kojih je nastao određen likovni prikaz. Također ikonografija proučava „kako i kada je neka tema neki prizor ili lik prikazan za razliku od ikonologije koja proučava zašto je upravo tada i zašto je upravo tako ta tema, taj prizor ili taj lik prikazan”. Ikonologiju „više zanima slika kao ‘kodirana’ poruka negoli slika kao pojam (koncept)”. Tako za ikonologiju „slika nije prikazivanje objektivne stvarnosti, nego evokacija dalekih slika zabilježenih u podsvijesti”⁴². R. Ivančević o tome kaže: „Naš interes za srednjovjekovnu kršćansku ikonografiju nadilazi okvire i kršćanstva i srednjeg vijeka. On se temelji podjednako na suvremenim

⁴² „Ikonografija; Ikonologija“, u: Anđelko Badurina (ur.), *Likovna enciklopedija Jugoslavije*, sv. 1., Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, Zagreb, 1984., str. 623., 625., odakle su preuzete osnove definicija obje navedene discipline i odgovarajući citati; Radovan Ivančević, „Uvod u ikonologiju“, u: Anđelko Badurina (ur.), *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb, 1979, str. 13.; Erwin Panofski, *Ikonološke studije*, Beograd 1975., str. 19. Ovo je vrlo pojednostavljena definicija znatno složenijega i sveobuhvatnijeg pristupa analizi jednoga likovnog prikaza gdje se vrlo često isprepleću obje navedene discipline povijesti umjetnosti, ikonografija i ikonologija.

teorijskim stanovištima semantike i semiologije prema problemima likovnog govora, kao i jezika uopće i nalazi se u samom žarištu ključnih pitanja znanosti: odnosa znaka i značenja, medija i komunikacije.⁴³ Također, treba imati na umu da izvori nekih motiva i kompozicija kršćanske ikonografije imaju daleko podrijetlo ne samo rimske i grčke poganske ikonografije već ih nalazimo kao prototip u egipatskoj i babilonskoj umjetnosti.⁴⁴

Analizirajući likovne prikaze na stećcima, ne možemo govoriti o tematskim ikonografskim ciklusima poput onih na freskama u crkvama. Ono što je istovjetno jest bit ideje vizualne komunikacije porukom likovnoga govora. Neophodno je sagledati cjelinu da bi se iščitala priča. Tako jedino u ophodu oko spomenika koji uvijek stoji slobodno u prostoru, kada sagledavamo likovnost najukrašenijih među njima, možemo sagledati likovni govor ili, kako to već ukazano, „semantiku likovnog govora” simbola. Prateći razvoj oblika stećaka, od ploče, niskoga sanduka do visokoga sanduka i sljemenjaka, a zatim sagledavajući ostale oblike i dekoraciju križeva, zanimljivo je sagledati i razvoj ili pojavu usamljenih simbola i njihovu prisutnost u kompoziciji s drugim motivima.⁴⁵

Ovakav pristup analizi ne znači nužno linearni kronološki slijed jer vrlo je izgledno da isti oblici i simboli traju u kontinuitetu opstojnosti stećaka. Tako, kako su mnogi istraživači već primijetili, istovremeno imamo stećke sa samo jednim motivom i elaborirane bogato ukrašene primjerke.⁴⁶ Iste simbole nalazimo u oba slučaja. Čini nam se da u izvjesnim slučajevima „retrospektivno” čitanje od složenoga k jednostavnomu može dovesti do razumijevanja značenja jednog usamljenoga simbola. Kao primjer možemo uzeti motiv koncentričnih krugova koji se javljaju kako na horizontalnim tako i na vertikalnim plohama pojedinih spomenika. Srećemo ga na pločama kao usamljeni ili multiplicirani simbol, na križevima te uz podignutu predimenzioniranu desnu ruku ispruženih prstiju, s frontalno okrenutim dlanom. Toliko čest motiv kruga, prstena i koncentričnih krugova simbolizira vječnosti i neprekidno postojanje. Simbol

⁴³ R. Ivančević, n. dj., str. 13. Semantika (grč. *semantikos*, 'koji daje znakove, značajan, simptomatičan', od *sema*, 'znak') se odnosi na aspekte značenja koji su izraženi u jeziku, kodu ili nekom drugom obliku predstavljanja. <<https://hr.wikipedia.org/wiki/Semantika>>

⁴⁴ Isto, str. 15.

⁴⁵ O tipologiji oblika stećaka vidjeti Š. Bešlagić, *Stećci... umjetnost*, table I-IV; N. Miletić, *Stećci*, str. 33-36, gdje postoje izvjesne terminološke razlike u klasifikaciji pojma stela, cipus, stub *vs.* uspravna ploča).

⁴⁶ Alojz Benac, *Stećci. Mala istorija umetnosti*, Izdavački zavod Jugoslavija, Beograd, 1967., str. IX-X; N. Miletić, *Stećci*, str. 33-36.

kruga vjerojatno je najčešće prisutni simbol u umjetničkome izrazu svih epoha i kultura.⁴⁷ Tri koncentrična kruga simbol su Presvetoga Trojstva.⁴⁸

Prateći ovaj simbol u kontekstu potvrđenoga kršćanskoga ikonografskog izraza, navodimo nekoliko primjera različitih datacija. Treba ukazati na nalaz prikaza ovoga simbola u sklopu bogato elaborirane kompozicije s istaknutim „okom” na pluteju iz crkve sv. Stjepana u Dubrovniku datiranog u 8./9. st.⁴⁹ Također valja upozoriti na primjer sasvim uproštenoga motiva koncentričnih oslikanih krugova koji čine dio jednostavne linearne dekoracije unutrašnjosti grobnice (tipa *a pozzetto*) starokršćanske nekropole Manastirine u Saloni.⁵⁰

Ukazali smo na kronološki davno podrijetlo toga povijesnoga motiva kršćanske simbolike. Potrebno je istaknuti njegovu pojavnost kao jedinoga ukrasa na diskoidalnome nadgrobniku, zapravo križu gotovo kružnog završetka i reduciranih krakova (slika 1) iz Travnika.⁵¹

Izraženi reljefno, prateći oblik kružnoga završetka križa, koncentrični krugovi ispunjavaju njegovu površinu. Tako svojim izraženim reljefom koncentrični krugovi koji su u istoj ravni s površinom križa čine zajedno s njim jasni skulpturalni oblik kružnoga oboda i uz to naglašene u reljefu kružne multiplicirane forme. Na taj način spomenuti simbol koncentričnih krugova, koji simboliziraju Presveto Trojstvo, ovdje sagledavamo u naglašenome reljefu kružnoga završetka vertikalnoga kraka križa čineći tako njegov jedini ukras. Isto ikonografsko značenje očitavamo kada je ovaj simbol prikazan u gotovo minijaturnim dimenzijama na pločama ili u kombinaciji s drugim simbolima, a srećemo ga također i na križevima. Pored ovoga motiva na istome tipu spomenika diskoidalnih križeva iz Travnika javljaju se motivi križa upisanoga u krug, stiliziranoga ljiljana upisanoga u krug, tordiranoga vijenca i cik-cak vrpce.⁵²

⁴⁷ Jean Chevalier – Alain Gheerbrant, „Krug“, u: *Rječnik simbola*, prev. Ana Buljan i dr., Nakladni zavod MH, Zagreb, 1983., str. 320-324.

⁴⁸ „Krug“, „Trojstvo“, u: Anđelko Badurina (ur.), *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1979., str. 367., 572.

⁴⁹ Romana Menalo, *Ranosrednjevjekovna skulptura*, Arheološki muzej Zagreb – Dubrovački muzeji, 2003., reprint 2006. str. 41, sl. 4.

⁵⁰ Duje Rendić-Miočević, „Novi nalazi na starokršćanskoj nekropoli Manastirine u Saloni“, u: *Dalmatia christiana Opera omnia*, Zagreb – Split, 2011., str. 161., sl. 2.; rad je izvorno publiciran 1954.

⁵¹ Već smo ukazali na istovjetan oblik diskoidalnoga nadgrobnika čija je jedna strana ukrašena koncentričnim krugovima kao i u Travniku, a na drugoj je strani prikaz križa; P. F. Ryder, *Medieval...*, str. 22., sl. 7.

⁵² Š. Bešlagić, *Stećci, Kataloško...*, str. 144, sl. 2; M. Wenzel, *Ukrasni...*, primjer s križem upisanim u krug, tabla XXV, sl. 7; motiv ljiljana upisanoga u krug, tabla XL.

Prihvaćajući dataciju ovih spomenika na sam kraj razdoblja sahranjivanja pod stećcima, kada u ovim krajevima islamizacija već ima snažan utjecaj, prihvaća se i izvjesna mogućnosti objašnjenju pojavnosti ovoga oblika unutar kojega je teško prepoznati klasičan oblik križa i čija dekoracija koncentričnih krugova ostaje čitljiva samo upućenima. Ovaj je oblik tipičan za okolicu Travnika. Sada, valja vrlo kritički (i samo kritički) ukazati da bez dodatnih komparativnih analiza razvoja oblika križeva i njihovih dekoracija iz razdoblja početaka islamizacije, naše pretpostavke koje aludiraju na moguću „kriptokršćansku” (skrivenu) simboliku, nemaju solidnu hipotetsku osnovu. Stoga ćemo se zadržati na identifikaciji značenja ikonografskoga motiva koncentričnih krugova kao simbola Presvetoga Trojstva na svim stećcima gdje je zabilježena njihova pojavnost, pa tako i na diskoidalnim križevima iz Travnika. Mogućnosti zaključaka ikonološke analize zašto se upravo ovi oblici križeva upravo s ovim ukrasnim motivima javljaju upravo na ovim prostorima i upravo u ovome razdoblju moramo ostaviti za znatno produbljenija tematska istraživanja kojima će se obuhvatiti i svi drugi čimbenici uključujući prostor, vrijeme, ljude i događaje. U ovome smo osvrtnu, u nakani da što jasnije ukažemo na specifičan oblik travničkih križeva, a povezujući ih s istovjetnim oblikom i dekoracijom nadgrobnika iz Velike Britanije (slika 2) upitno datiranog u 12. st., ove križeve opisali kao diskoidalne.⁵³ Unutar klasifikacije postojećih oblika križeva ovaj oblik može biti identificiran kao *crux ansata* (egipatski križ, *ankh*) ili kao kombinacija egipatskoga, Antunova i sunčanoga križa.⁵⁴

Danas raspoložemo s izvrsno obrađenom klasifikacijom motiva na stećcima. Također dana je njihova topografska i brojčana zastupljenost kao i njihova pojavnost na određenim oblicima stećaka. Svaka klasifikacija po svojoj prirodi teži jednostavnosti i uniformnosti, stoga neminovno ima svoje prednosti i ograničenja. Tako nije uvijek moguće sagledati ponekad složenu pojavnost jednoga motiva držeći se prikaza samo njegova dominantnoga izvornog oblika unutar istoznačnoga pojedinačnog ili grupnog prikaza. Jedan od primjera je ljiljan (*fleur-de-lys*, *lilium candidum*). Ljiljan spada u široko rasprostranjeni i popularni motiv na stećcima koji srećemo i u europskoj umjetnosti od prikaza na tekstu i nakitu do heraldičkoga znaka na grbovima te kao gradivni motiv složene kompozicije floralnih križeva. Simboličko značenje ovoga motiva ima istovremeno i profanu i izraženo sakralnu simboliku.⁵⁵

⁵³ P. F. Ryder, *Medieval...*, str. 22., sl. 7.

⁵⁴ „Vrste križeva“, *Leksikon ikonografije...*, 1979., str. 358-359., sl. 34, 35.

⁵⁵ „Ljiljan“, u: A. Badurina (ur.), *Leksikon ikonografije...*, str. 387-388.; J. Chevalier - A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, str. 369.

Marian Wenzel zapaža raznolikost pojavnosti motiva ljiljana pa ga tematski prezentira kao dominantni motiv dajući i dodatni pregled gdje se ovaj motiv pojavljuje u „sekundarnoj” funkciji uz druge motive ili kada je ljiljan „elementarni znak“ kojim se formira jedan potpuno novi simbol – križ.⁵⁶

Svi su istraživači primijetili izvjesne transformacije oblika kada motiv ljiljana zauzima dominantno mjesto na pročelju stećka i svojom se stilizacijom približava obliku antropomorfnooga križa, zatim kada se zadržava isti dominantni prikaz, ali se on pojačava prisustvom još jednoga istog motiva, više ili manje prepoznatljivoga floralnog ili pojednostavljenog geometriziranog oblika pa sada imamo dva ili tri ljiljana u vertikalnoj gradaciji na pročelju sljemenjaka (slika 3). Također, ljiljan u prikazima križeva čini završetak krakova križa ili biva toliko usloženjen u floralnim križevima da gotovo s poteškoćom pratimo njegov oblik.⁵⁷

Ljiljan kao simbol, svojom brojnošću i raznolikošću prikaza na stećcima zavrjeđuje tematski osvrt. Treba naglasiti nužnost promatranja prikaza ljiljana i analize njihova položaja spram površine na kojoj su prikazani te u odnosu na druge motive. Isto tako valja ukazati na važnost njihovih proporcijских omjera, njihove brojnosti u kontekstu cjelovitoga likovnog prikaza na spomeniku. Osobito želimo istaknuti da, uvećani ili umanjeni, proporcijски omjeri ukazuju na specifičan, drugačiji odnos vrijednosti u sagledavanju značenja ili snazi poruke jednoga simbola, kao što i njegovi višebrojni prikazi unutar iste kompozicije, vjerujemo, također nose poruku.⁵⁸

Da bi ikonografske i stilske analize bilo moguće provesti, nužna je priprema digitalne dokumentacije u kojoj bi realno bili iskazani proporcijски omjeri prikazanih motiva unutar cjelovitoga okvira jedne likovne kompozicije, i to na svakoj od strana jednoga spomenika i na svakome spomeniku. Takva dokumentacija dala bi mogućnost prijeko potrebne usporedne analize likovnih prikaza na stećcima, u ovome slučaju – motiva ljiljana.

⁵⁶ M. Wenzel, *Ukrasni...*, table XL-XLIII; XXX.

⁵⁷ Šefik Bešliagić, *Stećci na Blidinju*, Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1959. tabla II, pregled križeva na stećcima Blidinja; P. F. Ryder, *Medieval...*, str. 53., 57., prikaz stilskega i kronološkoga razvoja križeva na primjerima srednjovjekovnih poklopnih grobnih ploča s križevima – *Medieval Cross Slab Grave Covers*.

⁵⁸ Preporučamo konzultirati radove dr. Vere Vasiljević, egiptologinje, čiji znanstveni rezultati u izučavanju proporcija i njihovu značenju u egipatskoj umjetnosti, uz navedenu bibliografiju, daju smjernice za razmišljanje o ovoj problematici, <http://bg.academia.edu/VeraVasiljevic> (pristupljeno 26. 10. 2016.).

Ljiljan je samo jedan od motiva koji povezuje aktualna stilska strujanja u Europi s istovremenim prikazima na stećcima. U osvrtu na stil, tradiciju i inovaciju ukazat će se na važnost još jednoga od motiva podjednake europske rasprostranjenosti kao prinos potvrdi o međunarodnoj važnosti stećaka i potrebi da na istoj razini budu dostupni znanstvenomu istraživanju. To je primjer arhitektonskoga motiva arkada.

Stećci: stil – tradicija – inovacija

Predodanim uvodom u ikonografiju već smo znatno dotakli i osobitosti likovnoga izričaja stećaka i njihove nesumnjive originalnosti. Odlučivši se za ovaj zahtjevni naslov: „Stil – tradicija – inovacija“, na samome početku mora se reći da je problematika prezentirana samo na inicijalnoj razini kao i sve prethodne teme.

Činjenica je da su iznesena mnoga izvanredna opažanja o mogućim utjecajima kulturnih sredina i stilova, njihovih strujanja, izravnih ili posrednih odraza na umjetnički izraz stećaka određenoga područja, različitih radionica te na kronološku i stilsku različitost unutar istih nekropola. Za kronologiju razvoja stećaka osobito su važni spomenici bez reljefne dekoracije [koji nose samo oblikovna obilježja]. Njihov oblik, dimenzije i vrsnoća obrade kamena također zahtijevaju pažljivu analizu. Sve navedeno utječe na određenje stilske izraza spomenika koji u ogromnome broju traju gotovo dva stoljeća.⁵⁹

Navest će se samo nekoliko primjera odabranih motiva ukazujući na neke od njihovih likovnih osobitosti što se uočavaju zahvaljujući izvanrednim crtežima koji čine neprocjenjivo vrijednu bazu podataka.⁶⁰

Već smo ukazali da nedostatak realnih proporcijских omjera spomenika i likovnoga prikaza kao i likovnih tema unutar kompozicije čini stilsku analizu donekle ograničenom. Umanjena je mogućnost zapažanja detalja vezanih za tehničku i umjetničku razinu prezentacije ili reinterpretacije koja može ukazati na izvornu pojavnost određenoga prikaza i na slijed širenja njegove prihvaćenosti kopiranjem, najčešće, čini se, očitovanoga reduciranjem pojedinih detalja ili njihovim rekonstruiranjem. Analitičkom metodom, prateći prikaze „kanoniziranih“ uzoraka, mogu se primijetiti

⁵⁹ Želimo naglasiti da je recentno publicirana citirana literatura ograničena, kao i broj odabranih spomenika prezentiranih u ovome radu. Ako smo dotakli viđenja koja su već iskazana na način izrečen ovim osvrtom, a ona nisu citirana, ispričavamo se. Isto tako, ako postoji nedostatak poštivanja akademskog koda, to nije učinjeno hotimice.

⁶⁰ Prije svega mislimo na rad M. Wenzel, *Ukrasni...*, str. 1-459.

i izvjesne inovacije u obliku, veličini ili proporcijским omjerima istih motiva te njihova odnosa spram drugih motiva unutar relativno istih ili sasvim različitih kompozicija na istoj ili različitim nekropolama. Tako se mogu pratiti promjene znaka i njegova značenja unutar likovnog govora jedne kompozicije unutar istoga prostornog određenja ili distanciranoga prostora neke druge nekropole. Uza sve sagledavamo nadarenost umjetnika. Ne znamo u kojoj je mjeri narudžba nadgrobnika za života bila uobičajena, ali natpis iz Hodova potvrđuje postojanje takve prakse.⁶¹

Pitamo se je li naručitelj odabirom tema ponuđenoga repertoara ili narudžbom motiva prilagođenih svomu ukusu limitirao kreativnost majstora klesara. Indikativnomu zaključku može doprinijeti praćenje prostornoga raspona djelovanja jednoga umjetnika, njegova likovnog vokabulara, identificirajući njegov prepoznatljivi umjetnički izraz ili, znatno rjeđe, njegovu signaturu. Ponekad se primjećuje grupiranost specifičnih motiva na jednoj nekropoli, što može nositi izvjesne indikacije vezane za gore navedena zapažanja. Možemo biti ponukani razmišljati o vremenu narudžbe i realizacije spomenika, stilu izvedbe i ponekad, uz veliki oprez, o mogućoj povezanosti istih odabranih motiva za jednu određenu užu ili širu zajednicu.⁶² K tomu važno je znati jesu li isti motivi u istim dimenzijama prikazivani neovisno od veličine stećka ili su proporcijски prilagođavani površini koju dekoriraju.⁶³

Definiranje likovnog izraza, što podrazumijeva analizu i sintezu kronološkoga i stilskoga razvoja reljefnih prikaza na stećcima, provodimo metodskim smjernicama povijesti umjetnosti. Takvo istraživanje obuhvaća prepoznavanje europskih stilova, vremenskoga okvira njihova trajanja, praćenje smjernica njihova kretanja i razine njihova prihvaćanja te njihova prenošenja kopiranjem, adaptacijom ili transformacijom njihovih osnovnih stilskih određenja u jedan novi umjetnički izraz i na određeni spomenik. Valja imati na umu činjenicu da je prepoznavanje stila ili prikazanoga motiva ponekad vrlo intrigantno ili ponekad na određenim primjerima to nije eksplicitno ili jednoznačno čitljivo, stoga tumačenje može biti subjektivno.⁶⁴

⁶¹ A. Benac, *Stećci...*, str. XV, donosi prijevod koji glasi: „A sije leži Pavko Radohnić. Ovi (kami) usjekoh na se za života. Molju vi se, bratjo i gospodo, nemojte mi kosti pretresati.”

⁶² Osobito treba voditi računa o poziciji spomenika i logičkome prostornom kontinuitetu razvoja nekropole. Nisu nam poznati pokazatelji o mogućim epidemijama koje bi uvjetovale višebrojne sahrane unutar kratkoga razdoblja. Stećci bi tako poredani u slijedu mogli nositi isto likovno obilježje odabrano za jednu određenu zajednicu. Pitanje lokacije stećaka naručenih unaprijed, a ne nakon smrti, treba uključiti u navedena razmišljanja.

⁶³ Mnoga od ovih pitanja bila su tema znanstvenih rasprava. Spominjemo ih taksativno jer su neizostavni za sagledavanje cjelovite slike o stilu i umjetničkome izrazu na stećcima.

⁶⁴ Ernst H. Gombrich, *Art and Illusion, A Study in the Psychology of Pictorial Representation*, Bollingen Series XXXV.5, Princeton, (second printing) 1972., str. 5., 181., 238.; sl. 2.

U takvim slučajevima s neophodnim kritičkim oprezom u zaključivanju pokušavamo proniknuti u tumačenje oblika i njezina značenja, izvora inspiracije ili stilskega upliva na kreaciju jednoga umjetničkog djela. Osobiti je oprez potreban „kod povezivanja spomenika u veća zajedništva, posebno kada se umjetnička regija u tim srednjevjekovnim stoljećima nastoji odrediti granicama raznih političko-teritorijalnih organizacija, granicama između zapadne i istočne crkvene organizacije ili čak različitim etničkim činiocima“.⁶⁵

Kao primjer općoj tematici ovoga osvrta o stilu, tradiciji i inovaciji vrlo sažeto će se ukazati na pojavnost i stilske osobitosti, arhitektonskoga motiva arkada na reljefnim prikazima stećaka. Prikazane su arkade zaobljenih lukova romaničkoga stilskog određenja, šiljatih lukova gotičkoga stilskog određenja te lukova u obliku potkove. Najčešće prezentacije arkada srećemo na čeonim ili češće na bočnim stranama stećaka i znatno rjeđe arkade svojim prikazom prate sve četiri strane spomenika. Mišljenja su usuglašena potvrđujući da stilsko ishodište romaničkoga i gotičkoga stila, u ovome slučaju prikaza arkada, leži u sakralnim građevinama ili djelima primijenjene sakralne umjetnosti Dalmacije.⁶⁶

Komparativnom analizom stećaka s motivima arkada na kojima su sadržani i natpisi Marian Wenzel daje prijedlog složenije stilske klasifikacije i kronologije ovoga arhitektonskoga elementa.⁶⁷

Pozornost zavrjeđuju arkade s lukovima u obliku potkove (slika 4). Nada Miletić posvećuje osobitu pažnju ovomu arhitektonskom motivu.⁶⁸

Primijećeno je da se ovaj tip arkade javlja u velikome broju varijacija očitovanih kako na luku tako i na bazama stupova arkada. Tako pratimo luk čiji osobiti kružni oblik tvori potkovu. Na nekim primjercima potkova biva znatno blaža i otvorenija, zatim srećemo oblik gdje je luk, koji je još uvijek naglašena kružnog oblika, povezan s arkadom naglašeno suženim kratkim pravokutnim nastavkom te sličnu formaciju gdje je prethodni oblik luka sada polukružan ocrtavajući gljivasti luk, dok pravokutni nastavak arkade ponegdje ima horizontalni dodatak, sve do oblika u kojoj arkada postaje pravokutnik od kojega se luk odvaja i transformira u samostalni kružni ili ovalni element. Varijacije se ogledaju i u bazama stupova, kada ponegdje baze bivaju

⁶⁵ Milan Prelog, *Romanika*, u: M. Prelog, *Djela 2, Povijesnoumjetničke studije I. Između antike i romanike*, ur. R. Ivančević, Zagreb, 1991., str. 162. Ukazujemo na važnost studiranja cjelovitoga poglavlja iz kojeg je preuzet ovaj citat, str. 159-184.

⁶⁶ N. Miletić, *Stećci*, str. 40., zapravo radovi su mnogobrojni, a većina autora navodi crkvu sv. Mihajla u Stonu iz 11. st. Kao moguće idejno ishodište za motiv šiljatoga luka možemo ukazati na gotički portal katedrale u Korčuli s početka 15. st.

⁶⁷ M. Wenzel, *Ukrasni...*, str. 55-57., tabla XI-XXII.

⁶⁸ N. Miletić, *Stećci*, str. 40., 57.

prikazane kao naglašen pravokutni oblik. Arkade su izduljene i usložnjene u nizu, prateći dimenzijama oblik visokih sanduka na kojima su najčešće prikazane. Ovaj oblik srećemo i kao specifičnu dekoraciju na križevima. Također motivi frizova i rozeta čest su komplementarni motiv ovoga primarnoga dekoracijskog elementa zanimljive arhitektonskoga oblika potkovastog luka koji ponekad u literaturi srećemo i pod nazivom „saracenski luk“. ⁶⁹

Nada Miletić upozorava da je orijentalno podrijetlo luka u obliku potkove nedvojbeno ukazujući na njegovu veliku rasprostranjenost na mediteranskim prostorima kako u monumentalnoj arhitekturi tako i na luksuznim objektima primijenjene umjetnosti. ⁷⁰

Nadalje, autorica ukazuje da dodatni elementi kao što je složena vitica koja se javlja na stećcima u Crnoj Gori preuzeta s ranobizantske skulpture ukazuje na put širenja ovoga motiva, dok široka traka s mrežom rombova koja često prati ovaj tip dekoracije arkada s lukom u obliku potkove ukazuje „na impulse prenijete preko Primorja“. ⁷¹

Napomenimo da Marian Wenzel govori o primjerima sličnih lukova u obliku potkove na biforama i triforama manastira u Nerezima (Makedonija) Dečanima i Lesnovu (Srbija) te na primjeru arkada galerije iz 14. st. u crkvi sv. Sofije u Ohridu (Makedonija) ukazujući tako na put kojim je ovaj motiv došao i na stećke. ⁷²

Naše istraživanje mogućega podrijetla i razvoja arkade s lukom u obliku potkove, omiljenoga motiva prikazanoga i na stećcima u brojnim varijacijama, ukazalo je na zanimljiv povijesni put ovoga arhitektonskoga elementa i njegovu široku prihvaćenost. Put nas vodi u Španjolsku. ⁷³

Luk u obliku potkove ima svoje ishodište u vizigotskoj crkvenoj arhitekturi u Španjolskoj 6. i 7. st. „koja sjedinjuje ranokršćansku umjetnost, lokalnu tradiciju i bizantsku umjetnost“ u cjelinu osobito originalnoga izričaja. ⁷⁴

⁶⁹ N. Miletić, *Stećci*, str. 40., 57. - ističe rasprostranjenost ovoga tipa arkada s lukom u obliku potkove na području Crne Gore, istočne Hercegovine te okoline Čitluka i Lištice.

⁷⁰ Isto, str. 57. - ukazuje na relikvijar iz Limogesa s kraja 12. st.

⁷¹ Isto, str. 57. Autorica naglašava da križ u Velikome Ograđeniku rasporedom arkada predstavlja najoriginalnije rješenje.

⁷² M. Wenzel, *Ukrasni...*, str. 57.

⁷³ Španjolska“, *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, sv. 4, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1966., str. 374-375.; Jacek Debicki i dr., *Histoire de l'art*, Hachette Éducation, Paris, 1995., str. 98-103.

⁷⁴ *Enciklopedija...*, str. 374. Ovaj osobiti stil vidljiv je na vizigotskim crkvama i crkvama kasnijega mozarapskog vremena (10., 12. st.) gdje kršćanski sakralni spomenici nose više ili manje izražene mauriske elemente. Dominirao je luk u obliku potkove i „tipični vizigotski bačvasti svodovi na pojase“.

Ovaj luk u obliku potkove preuzet je i razvijen u monumentalnom obliku u čuvenoj džamiji u Cordobi, građenoj od 8. do 10. st. na mjestu srušene vizigotske crkve sv. Vicenta. Ovdje stupovi koji su spolije različite provenijencije, različitih kapitela i bez baza, koje su eliminirane da bi stupovi mogli biti visinski izjednačeni, nose dvo-bojne dvostruke potkovaste lukove izrađene od kamena i opeke.⁷⁵

Ovaj pregled ima za cilj pokazati složenost stilskih kretanja i njihove transformacije na primjeru potkovastih lukova, toliko omiljenih i kod majstora stećaka. Osvrtno se na već iznesena zapažanja da su uplivi, odnosno inspiracija za ovaj arhitektonski oblik dolazili podjednako s istoka i sa zapada, kako to primjećuje Nada Miletić, a Marian Wenzel ukazuje na iste arhitektonske elemente viđene u crkvama Makedonije i Srbije. Mi ćemo dopuniti ovaj „topografski mozaik” ukazujući da je u blizini Lovreča u Istri nađena predromanička crkva sv. Benedikta iz 8. st. s potkovastom apsidom.⁷⁶ Također, vrata s gljivastim lukom, sačuvana su u ranokršćanskome sakralnome kompleksu Mirje nad Postirama na otoku Braču.⁷⁷ Spomenimo i potkovaste apside ranokršćanskih dvojnih crkava na lokalitetima poput Jabuka – Kumjenovići (kod Foče) te Žitomislići (kod Mostara).⁷⁸

Umjesto zaključaka na kraju ovoga poglavlja naslovljenog „Stil – tradicija – i inovacija” možemo jedino zaključiti kako još uvijek ne znamo dovoljno da bismo mogli čitati simbolička značenja likovnih poruka na stećcima. Evidentno, mnogobrojni su arhitektonski primjeri s nekom od varijacija oblika arkade s potkovastim lukom. S koje god strane poticaji dolazili, bili su inspiracija umjetnicima stećaka za posebno kreativna likovna rješenja transformacijom oblika, inovacijom tradicionalnoga stilskega arhitektonskog elementa luka u obliku potkove u kasnome 15. stoljeću. Čini nam se mnogo važnije naći odgovor na pitanje – zašto je odabran upravo ovaj motiv.

Zaključak

Ovim člankom nastojali smo osvijestiti nužnost formiranja dokumentacijskoga multidisciplinarnoga internacionalnoga mediievalnog centra za istraživanje stećaka sa

⁷⁵ Isto, str. 375. Taj maurski stil bio je nešto kasnije obogaćen bizantskim i perzijskim elementima mozarapske umjetnosti na spomenicima Granade (Alhambra), Toleda i Sevilje.

⁷⁶ „Lovreč“, *Likovna enciklopedija Jugoslavije*, JLZ „Miroslav Krleža“, Zagreb, 1987., str. 206. (tekst B. Marušić).

⁷⁷ Vanja Kovačić, „Mirje“, u: *Ranokršćanski spomenici otoka Brača*, (XIII. Međunarodni kongres za starokršćansku arheologiju), Split, 1994., str. 53.

⁷⁸ Pascale Chevalier, *Ecclesiae Dalmatiae, l'architecture paléochrétienne de la province romaine de Dalmatie (IVe – VIIe s.)*, En dehors de la capitale, Salona, Tome 1 et 2, Musée archéologique Split – École française de Rome, Rome – Split, 1995., str. 378-379., 416, pl. LVIII, LXI, LXII.

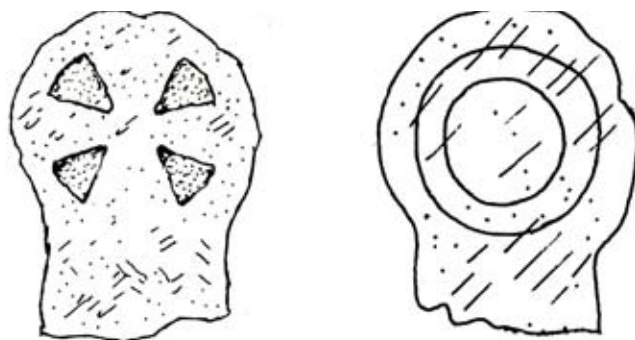
sjedištem u Mostaru. Ukazali smo na složenu tematiku stilskoga izričaja stećaka viđenu s perspektive istraživanja suvremenih međunarodnih znanstvenih interesa koja mogu biti realizirani samo na osnovi dostupnosti postojećih rezultata dosadašnjih znanstvenih istraživanja stećaka. Istaknuli smo također objektivnu vrijednost globalnoga ne umanjujući vrijednost regionalnoga u prijedlogu odabira Mostara kao središta predložene znanstvene institucije. Ističući vrijednost stećaka kao dijela svjetske kulturne baštine, svjesni smo da je proces njihove fizičke zaštite sustavni dio znanstvenoga istraživačkog procesa. Osobno želimo naglasiti da naša nakana nije obraniti argumente koje iznosimo kritizirajući postojeće, već naprotiv, s puno poštovanja ukazati na vrijednost, ali i nužnost proširivanja naših postojećih znanstvenih spoznaja.

Prilozi (Slike 1 - 4 na kraju članka)

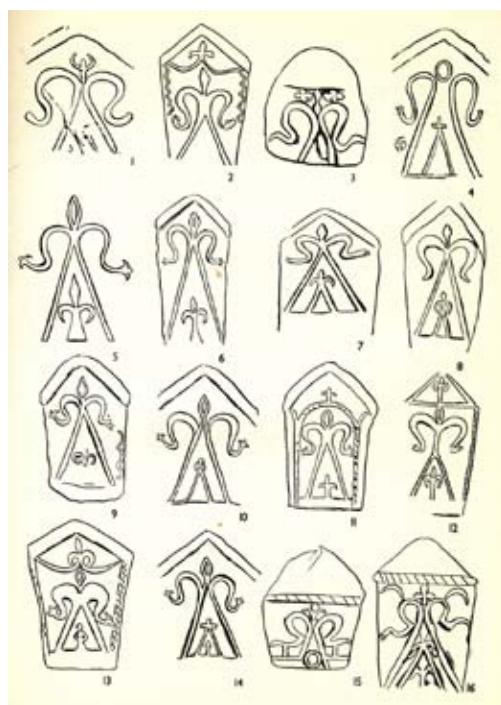
Slika 1: Križevi iz okoline Travnika

(Šefik Bešliagić, *Stećci, Kataloško-topografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1971., str. 144., sl. 14.)

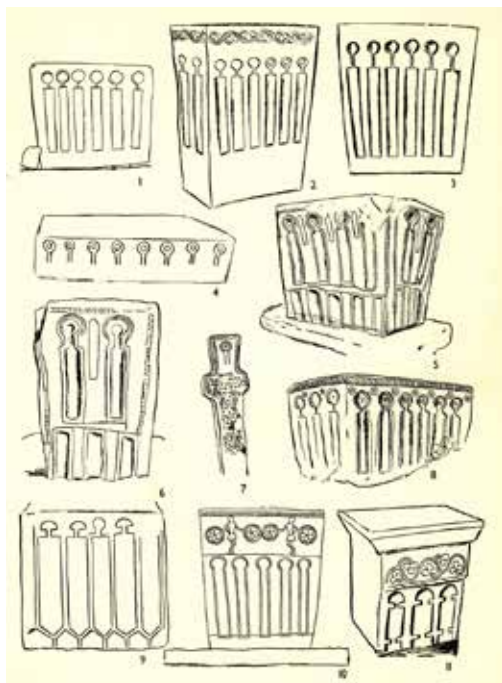
Slika 2: Diskoidalni kameni nadgrobnik, obje ukrašene strane, Dewsbury

(Peter F. Ryder, *Medieval Cross Slab Grave Covers In West Yorkshire*, West Yorkshire Archaeology Service, Wakefield, 1991., str. 22., crtež br. 7 (A discoidal headstone, Dewsbury, All Saints Church.)

Slika 3: Motivi ljljana

(Marian Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, *Ornamental Motifs on Tombstones from Medieval Bosnia and Surrounding Regions*, prev. Nada Miletić, Veselin Masleša, Sarajevo, 1965., str. 175., tabla XLIII.)

Slika 4: Arkade s lukovima u obliku potkove

(Marian Wenzel, Ukrasni motivi na stećcima, *Ornamental Motifs on Tombstones from Medieval Bosnia and Surrounding Regions*, prev. Nada Miletić, Veselin Masleša, Sarajevo, 1965., str. 85., tabla XXI.)

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY CENTER FOR THE STUDY OF *STEĆCI* IN THE AREA AND TIME OF THEIR OCCURRENCE AND THEIR DURATION WITH HEADQUARTERS IN MOSTAR: PROPOSALS AND REFLECTIONS

Abstract

Taking into account the fact that such a complexity as the existence and continuity of „stećci“ is difficult to be analysed in a large spatial and temporal frame, it has been suggested that a multidisciplinary international scientific institution be formed with a single documentary archive. The city of Mostar has been suggested as the center of this scientific centre, which carries regional as well as global benefits. The necessity of the interdisciplinary research of „stećci“ has been emphasised in a short review on some of the contemporary scientific research interests. Furthermore, the inevitable process of the protection of the cultural heritage and documents with an accent on the photography has been pointed out too. With quite a number of details, the importance of archaeology has been accentuated on some examples, as well as the importance of the history of art and iconography as disciplines that are the basis for the scientific research of „stećci“. The connection and the modernity of the scientific research of „stećci“ has been clearly outlined in a framework of the European medieval issues, which additionally justifies the suggestion.

Keywords: archaeology, history of art, „stećak“, Middle Ages, photography, iconography, Mostar.

